

Sjælevandring og verdensforbedring på bålet: Georg Schade

Optrævlingen af et dansk hemmeligt selskab i 1760

Af Frederik Stjernfelt

BRÆNDTE BØGER

Den danske fritænker Georg Schade må have følt jorden brænde under sig, da han måtte se sin bog om sjælevandring brændt på bålet i Hamborg i 1760. Det viste sig da også at være optakten til, at han blev grebet af de danske myndigheder, forvist fra Altona og spærret inde på Christiansø på ubestemt tid.

Hvad var Georg Schades forbrydelse, der førte til denne mærkelige skæbne? Schade havde i 1760 allerede en lang karriere som utopisk opvigler bag sig. Født i Åbenrå i 1712 uddannede han sig som jurist og boede forskellige steder i Slesvig indtil han bosatte sig i den næststørste danske by Altona, lige uden for Hamborg. I 1750 havde han stiftet et hemmeligt selskab til fremme af "Videnskab og Dyd", og efter henvendelse til det nystiftede Videnskabernes Selskab i København havde han fået en række indflydelsesrige skikkelser til at støtte projektet: Selskabets præsident J.L. Holstein, grev Otto Thott, udenrigsminister J.H.E. Bernstorff og især den norske oplysningsfilosof Jens Kraft på det genstartede Sorø Akademi. Men målet med det hemmelige selskab var egentlig moralsk og politisk, og Schade publicerede skrifter om den "højere verdensvisdom", der ikke bare skulle levere den endelige og sande indsigt i guds, naturens såvel som sjælens væsen, men også danne baggrund for en mere moralsk samfundsindretning baseret på sjælens gradvise vandring mod fuldkommenhed. Selskabet skulle i hemmelighed organisere, uddanne og opdrage politikere, tænkere, embedsmænd, så de kunne indtage deres positioner i samfundet og herfra realisere Schades ideer. Skrifterne var intenderet som information til selskabets medlemmer, og nogle af dem blev præsenteret som indsendte og bearbejdede bidrag fra medlemmerne - de bærer dog Schades præg og er sikkert hans produkter, i det mindste i omarbejdet form. Selskabet var næppe stort, måske med et par hundrede medlemmer. Hvis man besvarede Schades skrifter og forespørgsler, kunne man rykke op i selskabets hierarki af grader - dog havde kun halvdelen af medlemmerne responderet.

Sidst i 1750'erne følte Schade sig rede til et større fremstød, han havde nu overtaget et trykkeri i Altona og kunne således selv stå for publikation af skrifter og korrespondance til selskabets medlemmer. Samtidig var han blevet en del af en kreds i Altona, interesseret i oplysning, lægekunst, politiske fremskridt og kritik af den herskende lutherske kirke - blandt andet den unge stadslæge Struensee og den jødiske fattiglæge Hartog Gerson, der sammen udviklede et vaccinationsprogram for at hindre epidemier i at sprede sig blandt Altonas fattige. Andre talte den senere så berømte teolog Hermann Samuel Reimarus i Hamborg, der udadtil førte et ubeklækkeligt liv, medens han i privaten udviklede sin kætterske teori om den naturlige religion, der var i modstrid med Bibelens modsætningsfyldte påstande. Naturens formålsrettethed tydede på en naturlig skabergud, men Jesus var blot en morallærer, der efter sin død fejlagtigt blev guddommeliggjort af sine disciple. Først efter Reimarus' død blev hans skrifter offentliggjort af Lessing, hvilket skulle føre til en omfattende fejde. Vi ved nu, at Reimarus sandsynligvis læste og kommenterede det store

manuskript, som Schade havde klar til trykken, en vældig traktat med titlen *Die unwandelbare und ewige Religion der ältesten Naturforscher und Adepten* - den uforanderlige og evige religion hos de ældste naturforskere og indviede.

Det var et ejendommeligt manus. Titlen lovede en historisk fremstilling af den oprindelige naturreligion - men formålet med teksten var egentlig at fremlægge Schades egen metafysiske, moralske og politiske doktrin, som han efterhånden havde formuleret. I skriftets lange indledning lyder en alternativ titel, der mere klart redegør for Schades egentlige ærinde: "Den sande og bevislige Religio Prudentum [Visdomsreligion] eller uomstødeligt geometrisk bevis ifølge den sunde fornuft, at den naturlige religion eller det største bud hos de største fornyere af den naturlige religion: Elsk GUD over alt og din næste som dig selv, ikke alene er tilstrækkeligt men også er det eneste sande og sikreste middel til timelig og evig lyksalighed, og at de, der henviser verden til andre midler end dem, der hidrører fra denne fornuftige erkendelse af det guddommelige væsen, på det groveste forsynder sig mod GUD og mod enhver stats sande velfærd; at det er det eneste middel til uden religionsstridigheder og forfølgelser at gøre en hyrde og en hjord af GUD og alle hans fornuftige skabninger." Udover at give et indtryk af Schades intention og omstændelige stil viser titlen også hans påvirkning fra Dippel og hans metafor med hyrden og hjorden som billed på en religionsudøvelse uden forfølgelser. Fyrré år tidligere var netop Dippels skrift om hyrden og hjorden blevet brændt på bålet i Altona.

Hvad selve traktatens teori angår, var den stærkt påvirket af Leibniz' lære om "monader", at verden bestod af indestruktible enheder, der var ude af stand til at påvirke hinanden, men som ifølge teorien om den bedste af alle verdener havde en tendens til at udvikle sig mod fuldkommenhed. En prominent type monader var menneskets sjæl, og eftersom monaderne ikke kan gå til, må de være evige, hvilket fik Schade til at lancere sin teori om sjælevandring. Der må skelnes mellem endelige og uendelige monader, hævdede Schade - de endelige er ufuldkomne, medens de uendelige er fuldkomne, uforanderlige og evige. Af dem er der kun een, og det er den naturlige guddom. Men takket være doktrinen om sjælens lighed med gud, er det guden, man kan måle sjælens godhed på - i det omfang sjælen handler i overensstemmelse med gude-monaden, tager den et skridt mod fuldkommengørelse. Synd er ikke andet, end at sjælen handler i uoverensstemmelse med gud og således tager et skridt væk fra perfektion. Selv om monaderne ikke påvirker hinanden, mente Schade alligevel, at deres vækst mod fuldkommenhed kunne hjælpes på vej. Schade sammenkæder således deisme - den ide, at der er en naturlig skabergud, der ligger bag alle religioner - med hermetiske ideer tilbage fra renæssancen om den kosmologiske spejling af det helt store i det helt små, såvel som med radikalpietistiske forestillinger om at sjælens frelse forudsætter dens renselse i en stadig selvforægtelsesproces, ja måske ikke er andet end denne proces.

Schade hører med sin spekulative monadelære til den metafysiske del af oplysningen - i modsætning til dens mere empiriske tendens, der afviser den traditionelle religion til fordel for en skeptisk og åben undersøgelse af det givne. Hans ven Struensee var således mere skeptisk, mente sjælen var materiel og gik til grunde med døden - og hånede Schades hermetiske teori om "metempsychosis", om sjælevandring. Jens Glebe-Møller har påpeget, hvordan det antagelig er Schade, som Struensee gør grin med i sit oplysningstidsskrift "Til nytte og fornøjelse", når han skriver: "Jeg spiser aldrig hummere uden at forestille mig den kval, hvori de har endt deres liv; men så snart jeg tænker, at det sandsynligvis har været spaniere i Mexico eller inkvisitorer på Goa, så spiser jeg dem med appetit og uden samvittighedskvaler; tværtimod fornøjer jeg mig derved, når jeg forestiller mig, at jeg

bringer sjælene af så mange millioner slagtede indianere, stakkels brændte jøder osv. et behageligt offer." Man ville godt være fluen på væggen ved diskussionerne i Struensees tilbagevendende middagsselskaber, hvor vidt forskellige opfattelser af oplysning synes at have været repræsenteret.

Schade så publikationen af sin doktrin som et spring frem for sit hemmelige selskabs aktiviteter. Han kunne profitere af, at frimurerbevægelsen i Tyskland var i krise og kunne antagelig rekruttere medlemmer herfra, men det virker ikke som om hans hemmelige selskab var stærkt organiseret - intet tyder på at meget af det var i stand til at overleve de tumultuøse begivenheder i 1760. Men først skulle manuskriptet publiceres. Schade var akut klar over faren ved at udgive ting af den art: det lutherske præsteskab i Hamborg overvågede, hvad der blev publiceret og lagde også gerne pres på den danske konge, hvis der foregik ting i tvillingebyen Altona, man ikke brød sig om. Man havde for nylig fået den hårdkogte lutheraner Johann Melchior Goeze som hauptpastor ved Katharinenkirche, der allerede havde slået sit navn fast som en sammenbidt bekæmper af oplysning under alle dens former.

Schade fik derfor en eksotisk og labyrintisk ide. I København var teologiprofessor Peder Rosenstand-Goiske i færd med at indføre en moderat version af rationalistisk teologi påvirket af oplysningsfilosoffen Christian Wolff, der hævdede, at fornuften kunne give adgang til troens sandheder - og han havde samtidig kampagneret imod den rene deisme hos britiske radikale som Anthony Collins, opfinderen af begrebet "fritænker". Nu sendte Schade manuskriptet til Goiske, uden at oplyse at han selv var forfatteren, og spurgte uskyldigt professoren om han mon kendte nogen, der var i stand til at forfatte en afvisning af dette kætterske manus. Goiske bed intetanende på krogen, læste teksten og forfattede selv den ønskede refutation af manuskriptet, fik den tilogmed oversat til tysk og fremsendt til Schade. Nu kunne Schade så publicere sin bog, stadig anonymt, idet den blev ledsaget af Goiskes afvisning. Schade brugte antagelig kun denne udviklede fremgangsmåde for overhovedet at kunne publicere sit eget prekære arbejde, nu anonymt udgivet og ledsaget af en gendrivelse, en hyppig fremgangsmåde i den radikale oplysning for at forsøge at omgå censur og straf. Nu fremstod Schade kun som udgiver af Goiskes refutation af en anonym, kættersk tekst, og alt kunne se uskyldigt ud. Der var til og med interesse for publikationen ved bogmessen i Leipzig, og Schade må have vejret morgenluft. Han var imidlertid økonomisk presset, havde gæld efter et kuldsejlet avisprojekt og brød uforsigtigt med strategien om at distribuere skriftet via det hemmelige selskab. Han begyndte selv at sælge bogen åbent i Hamborg. Han synes at have håbet at bogen med sin udeladelse af explicit kritik af kirken - som folk selv kunne konkludere ud fra bogens fornuftsreligion - kunne passere.

Det varede imidlertid kun til anmeldelserne af bogen fremkom i løbet af oktober og november. De fleste var kritiske. Moses Mendelssohn angreb den for obskurantisme, men blev korrigeret af Lessing, der synes at have forstået at bogens mere magiske sider var et dække for en fornufts- og naturreligion ikke ulig hans egen, der også omfattede sjælevandring. Den anonyme anmelder i *Hamburger Anzeigen* den 27. oktober slog hovedet på sømmet. Anmelderen kendte af en eller anden grund til sagens sammenhæng og nævnte ikke bare Schade som forfatteren, men afslørede også existensen af hans hemmelige selskab, opfordrede til boykot af dette såvel som af Schades trykkeri og anmodede også direkte den danske konge, hans "kristelige majestæt" om at skride ind - Schade kunne som dansk undersåt ikke retsforfølges i Hamborg. Hauptpastor Goeze spillede en central rolle i sagens videre, hastige forløb. Han var netop i september forfremmet til Hamborg kirkes

øverste og var i færd med at påbegynde sine nøje protokoller over alle former for afvigere. Hvorvidt han var medvirkende til den anonyme anmeldelse, vides ikke, men han skød sin autoritet ind i sagen og fik den taget op i Hamborgs senat, der udviste Schade fra byen. Goiske synes også at have presset på for at få satisfaktion for at være blevet narret med til publikationen af et ulovligt, fritænkerisk skrift. Schade anede måske hvad der var i gære, i hvert fald ilede han med at fremsende et brev til Frederik V, der forklarede sagen set fra hans synsvinkel.

Allerede kort efter den anonyme anmeldelse blev Schades bog i begyndelsen af november 1760 "henrettet" - skarpretteren brændte ved et nøje ritual et udvalgt exemplar ved skafottet på rådhuspladsen i Hamborg. Men også København bøjede sig for Goezes pres: I december fik Schade husarrest i sit hjem i Altona og 30. december blev han interneret på Altona Rådhus. Det oplag på ikke mindre end 1200 bøger, som Schade havde fremsendt til bogmessen i Leipzig, blev beordret konfiskeret af kirkerådet i Sachsen og kort efter tilintetgjort. Allerede 15. december forelå beslutningen fra København: Schade skulle forvises. Hans ejendele blev konfiskeret, og hans kone og datter stod uden tag over hovedet. Han efterlod flere manuskripter, bl.a. en refutation af "filosoffen på Sans-Souci", Frederik den Store og hans franskpåvirkede materialisme, samt sit politiske manifest *Politik der Faulen* - de dovnes politik. Forvisningen foregik per dekret, altså uden hverken ret, sag eller dom. Man synes at ville undgå en retssag, hvor Schade ville få mulighed for at påvirke offentligheden ved at fremføre sit forsvar. Effektueringen af beslutningen trak imidlertid ud, og først den 26. april 1761 blev Schade overført til Christiansø på ubestemt tid.

Lige siden 1720'erne havde militærforlægningen på den isolerede ø nordøst for Bornholm fungeret som afsoningssted for særligt problematiske fanger, og nu fandt Schade sig isoleret her, sandsynligvis for livstid. Goiskes moderate wolffske oplysning havde sammen med den lutherske ortodoksi i Hamborg lukket munden på deisme, naturreligion og radikal oplysning i det danske rige. Det er en interessant detalje, at det var ved Struensees mellemkomst, at Schade omsider blev løsladt fra fangenskabets næsten 11 år senere. Struensee var i mellemtiden avanceret til reel politisk magthaver i Danmark og kunne nu bruge sin position til blandt andet at befri eller mildne forholdene for samvittighedsfanger som Støvlet-Kathrine - og altså sin gamle ven og modstander Georg Schade.

Schade bosatte sig i 1772 i København, men vendte senere tilbage til Kiel, hvor han genoptog sit arbejde som advokat og undlod at publicere yderligere. Det virker også som om selskabet til videnskabens og dydens fremme nu havde sin bedste tid bag sig, og Schade døde i 1795 uden for offentlighedens søgelys. Men vi ved, at han endnu kort før sin død arbejdede på en ny version af det 35 år gamle brændte manuskript, nu med inddragelse af hvad der siden var sket: Kants filosofi, Lavoisiers kemi, den franske revolution og så videre. I mellemtiden havde Adam Weishaupt med noget større succes taget stafetten og grundlagt sin sagnomspundne Illuminati-orden med et program beslægtet med Schades. Illuminati havde repræsentanter helt ind i den danske regerings top i form af hertug Frederik Christian af Augustenborg, der var gift med ingen ringere end Louise Augusta, Struensees datter med Caroline Mathilde. I den forstand var der på trods af Georg Schades kranke skæbne stadig mærkbare politiske effekter af Altona-oplysningen i Danmark ved hans død.

Den 14. september 1770 afskaffede Struensee censuren i Danmark, og selv om den vendte tilbage under andre former, især efter Trykkefrihedsforordningen af 1799, var det slut med offentlige bogbrændinger i Danmark. Det var dog næppe nogen trøst for ofrene for 1799-

ordningen, som de landsforviste Malthe Bruun og P.A. Heiberg eller den livstidsdømte Dr. Dampé. Man behøvede ikke længere den offentlige afbrænding af forbudte skifter, man kunne nøjes med beslaglæggelse og destruktion af oplaget, en praksis, der overlevede længe efter Grundloven af 1849.

Jens Glebe-Møller "Struensees vej til skafottet", Museum Tusulanum 2007

Jacob Mchangama og Frederik Stjernfelt "MEN - ytringsfrihedens historie i Danmark", Gyldendal 2016

Martin Mulsow "Monadentelehre, Hermetik und Deismus", Felix Meiner 1998

Georg Schade "Die unwandelbare und ewige Religion", frommann-holzboog 1999 (1760)